

EWANGELICY POMORSKY

Wykład na XV Forum Inteligencji Ewangelickiej w Sopocie
Gdański Rocznik Ewangelicki, vol. III, 2009

W Gdańsku i Toruniu już w r. 1520 tezy Marcina Lutra przeciwko odpustom ogłoszone w Wittenberdze w roku 1517 znalazły szeroki aplauz. Reformacja w Polsce (Gdańsk i całe Prusy Królewskie ostatecznie od roku 1466 stanowiły integralną część państwa polskiego) tu miała swój początek i odbiła się szerokim echem po całym kraju. Co prawda w roku 1526 Zygmunt Stary represjami nieomal wstrzymał jej rozwój, to jednak trwała ona nadal w nurcie podskórnym, aby ujawnić się w całej pełni za panowania Zygmunta Augusta (1548-1572). W latach 1556, 1557 miasta pruskie (Gdańsk, Toruń, Elbląg) uzyskały zgodę królewską na swobodny kult według Konfesji Augsburskiej z roku 1530 autorstwa Filipa Melanchtona, najbliższego współpracownika Marcina Lutra. W roku 1858 na Pomorzu Gdańskim mieszkało 564 tysiące ewangelików i 531 tysięcy katolików. W Gdańsku aż do r. 1945 większość stanowili ewangelicy.

Nasza konferencja poświęcona jest protestanckiemu etosowi pracy. W historiografii przywołuje się często opinie Maxa Webera¹, iż protestantyzm, a zwłaszcza kalwinizm, stymulował rozwój kapitalizmu a pracowitość i oszczędność uznawał za normę etyczną obowiązującą każdego wiernego. Wydawnictwo Semper opublikowało przed kilkoma miesiącami, w przekładzie z języka angielskiego, biografię Jana Kalwina pióra Alistera E. Mc Gratha², profesora teologii w Kings College w Londynie. Sądzę, że warto tu przytoczyć kilka myśli tego autora na interesujący nas temat. Pisze on tak: "Sam Kalwin skonstruował wyrafinowaną dialektykę wiary i świata, pozwalającą na pozytywne działanie w świecie przy jednoczesnym rozpoznawaniu i unikaniu pojawiających się niebezpieczeństw. Najbardziej godna pochwały w oczach Boga forma życia to ta, która jest użyteczna dla społeczeństwa: jak wielce byśmy nie podziwiali celibat albo filozoficzne życie oderwane od codzienności, najbardziej odpowiednie do rządzenia Kościołem i społeczeństwem są osoby zanurzone w doświadczeniu i praktyce codzienności. Chrześcijanie są zachęceni, nawet wymaga się od nich, aby włączyli się i zaangażowali się w życie świata. Jednak chrześcijanin, zanurzając się w sprawy i troski świata, musi nauczyć się utrzymywać wobec nich krytyczny dystans."³ I jeszcze jeden cytat z książki Alistera E. Mc Gratha: „Protestancka etyka pracy nie oznacza krytyki tych, którzy nie mogą pracować, lecz potępienie tych którzy ... nie chcą pracować.. .przez pracę rozumie się tu nie „płatne zatrudnienie”, lecz staranne i produktywne wykorzystanie wszelkich danych człowiekowi zasobów i talentów. Praca jest postrzegana jako działalność duchowa, jako owocna i korzystna społecznie forma modlitwy.”⁴

Organizatorzy naszego sympozjum powierzyli mi zadanie pokazania kilka wybitnych postaci ewangelików z Gdańska i Pomorza, które wykorzystały dane im od Boga talenty w służbie nauki, społeczeństwa i Kościoła. Wybrałem pięć osób, z których każda zasługiwałaby na osobny referat. Nie sposób, w krótkim, syntetycznym tekście, przedstawić szczegółowo ich życiorysy i osiągnięcia naukowe. Dla naszych celów wydawało mi się słuszne skoncentrowanie się na ich łączności z Kościołem i afirmacji protestantyzmu, ale nie w mniejszym stopniu wielkości dokonań. Prezentuję te postacie w porządku chronologicznym.

---

¹ Max Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994.

² Alister E. McGrath, *Jan Kalwin. Studium kształtowania kultury Zachodu*, Semper, Warszawa 2009.

³ Tamże s. 312

⁴ Tamże s. 344

Bartłomiej Keckermann⁵ (1572-1609).

Urodził się w Gdańsku w rodzinie kalwińskiej. Ojciec, Jerzy Keckermann, był konrektorem szkoły przy kościele NMPanny w Gdańsku, stryj Joachim Keckermann był kaznodzieją kalwińskim w kościele św. Jana. W Gdańsku dominująca religią w tym czasie był luteranizm, ale w ostatniej ćwierci 16. stulecia elity polityczne i intelektualne tego miasta wyraźnie zaczęły opowiadać się za kalwinizmem. Michael G. Miller⁶ określa ten okres „Drugą Reformacją” w wielkich miastach pruskich (Gdańsku, Toruniu i Elblągu, czyli reformacją kalwińską. Kalwinizm, poza elitami, nie znalazł jednak szerszego oparcia w zluteranizowanym społeczeństwie pruskiej dzielnicy.

Keckermann studiował najpierw w luteranckiej Wittenberdze, a następnie w Lipsku i w kalwińskim Heidelbergu. Tutaj w Collegium Sapientiae był profesorem w latach 1597-1602. W roku 1602 wrócił do rodzinnego Gdańska, gdzie aż do śmierci w roku 1609 wykładał w słynnym Gimnazjum Akademickim. Był on niewątpliwie najwybitniejszym uczonym epoki Odrodzenia w dziejach Gdańska. Pozostawił po sobie wiele dzieł (9 książek zostało opublikowanych jeszcze za jego życia) z zakresu etyki, filozofii, litologii i teologii pisanych w języku łacińskim i publikowanych w Hanowerze, Frankfurcie nad Menem, Londynie i Genewie. Admirator filozofii Arystotelesa, którą chciał wprząc w system filozofii chrześcijańskiej. Typowy encyklopedysta, próbujący systematyzować różne nauki. Jego prace miały szeroki rezonans w Europie Północnej i Anglii. Znany jest jako prekursor stosowania metody analitycznej w badaniach naukowych. Jego dzieła teologiczne, a zwłaszcza jego praca „Systema Sacrosanctae Theologiae” (1602), doczekały się osobnego opracowania holenderskiego badacza W.-H. van Zuylena.⁷ W swoich poglądach teologicznych bliski nie tylko Jana Kalwina ale także Filipa Melanchtona.

Jan Heweliusz-Havelke⁸ (1611-1687).

Urodził się 28 stycznia 1611 r. w rodzinie gdańskich piwowarów. Już dzień później został ochrzczony w kościele luteranckim św. Jana w Gdańsku. Najpierw pobierał nauki w gdańskim Gimnazjum Akademickim, a potem na uniwersytecie w Lejdzie, gdzie, zgodnie z wolą ojca, studiował prawo i kameralistykę (ekonomię). Po powrocie z zagranicy w roku 1634 czekał na niego browar przy ul. Korzennej i cegielnia koło Starych Stogów. Przez całe swoje życie zawodowe produkował piwo jopejskie (Jopenier), eksportowane także do Anglii. 21 maja 1635 roku w kościele ewangelicko-luteranckim św. Katarzyny, 24-letni Jan Heweliusz wziął ślub z Katarzyną Rebeszke, córką bogatego browarnika gdańskiego. Wtedy też został członkiem rady parafialnej parafii św. Katarzyny. Z parafią tą związany był do końca swego życia. W okresie rozdzwignięć religijnych w okresie wojny trzydziestoletniej (1618-1648) zajmował konsekwentnie ortodoksyjne stanowisko luteranckie. W r. 1641 został ławnikiem Starego Miasta, a w r. 1651 rajcą Starego Miasta.

Jego pasją była astronomia. Rozumiał jednak dobrze, że aby ją uprawiać trzeba posiadać odpowiednie środki materialne. Miał nawet powiedzieć: „bonum cive rem aliquam habentem, quam nodum et inapem mathematicum” (lepiej zostać dobrym obywatelem, coś niecoś posiadającym, niż gołym i ubogim matematykiem). Z czasem dzięki majątkowi po rodzicach i posagowi żony Heweliusz dysponował wystarczającymi funduszami aby już w roku 1640 zbudować własne obserwatorium. W roku 1679 pożar zniszczył doszczętnie to obserwatorium jak i domostwa Heweliusza. Dzięki finansowemu wsparciu króla Jana Sobieskiego już w roku 1681 zarówno obserwatorium jak i dom Heweliusza zostały odbudowane. Cudem uratowały się rękopisy Heweliusza i niemniej cenne 22 tomy korespondencji wybitnego astronoma Jana Keplera (1571-1630), które Heweliusz uzyskał od jego syna Ludwika Keplera.

---

⁵ Bronisław Nadolski, *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna*, Toruń 1961.

⁶ Michael G. Müller, „Zweite Reformation Und Standische Autonomie im Konigliche Preussen”, *Danzig, Elbing und Thorn in der Epoke Konfessionalisierung*, Berlin 1998.

⁷ W.H. van Zuylen, Bartholomäus Keckermann. Sein Leben und Wirken, Leipzig 1934.

⁸ Ten fragment opracowano na podstawie pracy magisterskiej Beaty Kossakowskiej, „Jan Heweliusz-wielki gdańszczanin”, Toruń 1999, napisanej na moim seminarium. Zob. także „Johannes Hevelke, Gert Hevelke Und Seine Nachfahren. Geschichte der Familie Hevelke-Hevelcke und des Astronomer Johannes Hevelius” 1434-1927, Danzig 1927.

Heweliusz sam konstruował astronomiczne instrumenty pomiarowe. Był po Koperniku najwybitniejszym astronomem w I Rzeczypospolitej. Jego „Selenografia” (1647) zawierała opis powierzchni księżyca na podstawie jego własnych obserwacji i aż do końca XVIII w. nie było takiego dzieła. „Cometographia” (1668), dedykowana królowi francuskiemu Ludwikowi XIV, zawierała opis wielu komet. Sam Heveliusz odkrył ich 9. Opracował też atlas nieba „Firmamentum Sobiescianum”, dzieło poświęcone Janowi Sobieskiemu. Trudno by wyliczać jego większe i mniejsze prace. W roku 1664 Royal Society w Londynie powołało go na swojego członka, podobnie w roku 1667 uczyniło francuskie towarzystwo naukowe w Paryżu.

Heweliusz zmarł 28 stycznia 1687 roku. Został pochowany w kościele św. Katarzyny w Gdańsku. Jego grób przetrwał do naszych czasów. Został on odnaleziony w r. 1985 przez ekspedycję naukową na której czele stał prof. dr Andrzej Zbierski z Gdańska. Płyta nagrobna była przykryta przez podium głównego ołtarza, stąd przez długi okres nie potrafiono zlokalizować miejsca spoczynku wielkiego astronoma. Na jego nagrobku jest napis „Seligend die Todten, die im Herren sterben. Offen/barung/ 14 Cap” (Błogosławieni umarli, którzy w Panu umierają. Objawienie św. Jana, 14, 13).

Krzysztof Hartknoch⁹ (1644-1687).

Urodził się w Jabłonce koło Szczytna na Mazurach. Ojciec Andrzej Hartknoch był od roku 1644 diakonem a potem proboszczem parafii luterańskiej w Pasymiu. Już w r. 1657 zmarli rodzice Krzysztofa. 13-letnim chłopcem zaopiekował się pastor Andrzej Caspari z Bartoszyca. Studiował Hartknoch z przerwami od roku 1660 teologię, filozofię i historię na uniwersytecie królewskim. Brak środków materialnych zmusił go do objęcia posady nauczyciela domowego w Kownie, a w latach 1666-1667 kierownika szkoły ewangelickiej w Wilnie. 21 kwietnia 1672 roku uzyskał wreszcie stopień magistra filozofii na uniwersytecie królewskim. W następnych latach wykładał na tym uniwersytecie historię i filozofię. W roku 1677 został profesorem a potem rektorem Gimnazjum Akademickiego w Toruniu. Zmarł w roku 1687 i został pochowany w podziemiach luterańskiego wówczas kościoła NMPanny w Toruniu.

Hartknoch był niewątpliwie najwybitniejszym historykiem obojga części Prus w 17. stuleciu i bodajże w całej Rzeczypospolitej. W jego dorobku naukowym obok prac dotyczących historii i ustroju Polski napisanych w języku łacińskim szczególne miejsce zajmują dwa dzieła. Są to napisane w języku niemieckim: „Alt und Neues Preussen” (1686) opisujące dzieje Prus i „Preussische Kirchen-Historia” (1686) omawiająca historię Kościołów w Prusach przed i po Reformacji. Szczególnie ta ostatnia przynosi wiele ustaleń. Hartknoch był raczej ortodoksyjnym luteraninem. We wstępie do swojego dzieła „Preussische Kirchen-Historia”¹⁰ tłumaczy się, dlaczego katolików nazywa w tej pracy często papistami a ewangelików-reformowanych kalwinistami a nie po prostu ewangelikami. Otóż kardynał Hozjusz w swoim testamencie napisał: „Qui Christiani non est, Antichrista est. Qui papista non est, Satinista est” (Kto nie jest chrześcijaninem, antychrześcijaninem jest. Kto nie jest papistą, satanistą jest”. Nie mogą więc katolicy czuć się obrażeni, iż w pracy nazywa ich także papistami- dodaje Hartknoch. Z kolei określenie „kalwiniści”, nie powinno mieć pejoratywnego znaczenia, bo tak zwolennicy tego Kościoła określani są w źródłach aktowych.

---

⁹ Tadeusz Oracki, „Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku”, Olsztyn 1984 s. 84-85 (Krzysztof Hartknoch) i Jerzy Serczyk, *Hartknoch Johannes Christoph*, /w:/ „Toruński Słownik Biograficzny pod red. Krzysztofa Mikulskiego”, 1.1., Toruń 1999, s.111-113.

¹⁰ Christoph Hartknoch, „Preussischen Kirchen-Historia”, Frankfurt am Main 1686, s. 10 nlb.

Gotfryd Lengnich¹¹

Urodził się 4 grudnia 1689 roku w Gdańsku, w rodzinie średnio zamożnego kupca. Naukę pobierał najpierw w szkole przy kościele NMPanny w Gdańsku, potem rodzice wysłali go, w celu zdobycia biegłości w języku polskim, do Gniewu. Po powrocie stamtąd uczył się w gdańskim Gimnazjum Akademickim. Od roku 1710 studiował prawo, historię i retorykę na uniwersytecie w Halle u wybitnych profesorów m. in. Ch. Tomasiusa i CH. Wolffa.

Po powrocie do Gdańska otrzymał posadę pomocnika syndyka. W latach 1729-1750 był profesorem w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku, a od roku 1750 syndykiem miasta Gdańska. W czasie oblężenia Gdańska w latach 1733-1736 udzielał lekcji synom wojewody mazowieckiego Stanisława Poniatowskiego. Wśród nich był przyszły król polski Stanisław August Poniatowski.

Jego twórczość naukowa koncentrowała się na historii i historii prawa Gdańska, Prus Królewskich i Rzeczypospolitej. Pisał w języku łacińskim i niemieckim, znał dobrze język polski. Jego 9-tomowe dzieło „Geschichte der Preussischen Lande, Königlich Polnischen Antheils” (1722-1755), zamykające w sobie dzieje dzielnicy pruskiej w latach 1526-1733, oparte na archiwaliach gdańskich, w warstwie faktograficznej pozostaje nadal aktualne. Była mu bliska metoda nowoczesnej krytyki źródeł. Nie sposób przywołać choćby tytuły ponad 70 książek, rozpraw i druków okolicznościowych, jakie wyszły spod jego pióra. Już w roku 1738 został powołany na członka Akademii w Sankt Petersburgu. Był on zwolennikiem autonomii, ale w ramach państwa polskiego. Żarliwy luteranin, o czym świadczyłaby treść jego uroczystej mowy w gdańskim Gimnazjum Akademickim w dniu 6 lipca 1730 roku z okazji 200 rocznicy ogłoszenia Konfesji Augsburskiej i udział w konfederacji dysydentów w Toruniu w roku 1767. Zmarł 28 kwietnia 1774 r. w Gdańsku i został pochowany w kościele NMPanny w Gdańsku. Lengnich był najwybitniejszym historykiem w Prusach Królewskich a może i w Rzeczypospolitej w 18. stuleciu.

Krzysztof Celestyn Mrongowiusz¹² (1764-1855).

Urodził się 19 lipca 1764 roku w Olsztynku, na Mazurach. Ojciec Bartłomiej był od roku 1761 nauczycielem w Olsztynku, a po ordynacji w roku 1767 objął probostwo w Marwaldzie. Krzysztof chodził do szkoły w Zalewie k. Morağa, a potem do szkoły katedralnej w Knipawie-Królewcu. W latach 1782-1790 studiował teologię na uniwersytecie królewieckim. Pilnie słuchał wykładów Imanuela Kanta, zachowały się jego notatki z wykładów tego wybitnego filozofa. Posiadał dobrą znajomość języka polskiego wyniesioną z domu rodzinnego. W latach 1790-1796 był lektorem języka polskiego i greckiego w Collegium Fridericianum w Królewcu. W roku 1798 przeniósł się do Gdańska. Tutaj po ordynacji 11 maja 1798 roku został proboszczem parafii polsko-ewangelickiej kościoła św. Anny w Gdańsku (kaplica św. Anny obok kościoła Św. Trójcy) i lektorem języka polskiego w tutejszym Gimnazjum Akademickim. Na jego formację intelektualną miał wpływ zarówno pietyzm jak i racjonalizm. Ksiądz Mrongowiusz żyjąc w ustroju stanowym podkreślał równość wszystkich wiernych wobec Kościoła. W zbiorze kazań wypowiada się na ten temat tak: „Kościół nie jest takim miejscem, który by tylko dla wyższych ludzi, dla samego państwa i dla bogaczy był otwarty. Kościół nie jest takim domem, do którego by wolność wstępu dopiero pieniędzmi okupioną być musiała albo do którego by utworzenia tylko powaga Pańska upoważniała”. Mrongowiusz był nie tylko oddanym

¹¹ Włodzimierz Zientara, „Gottfried Lengnich, ein Danziger Historiker In der Zeit der Aufklärung”, Teil I-II, Toruń 1995,1996; Edmund Cieślak, *Lengnich Gotfryd (1689-1774)*, „Słownik Pomorza Nadwiślańskiego” pod red. Stanisława Gierszewskiego, t.3, Gdańsk 1997, s. 45-47; Teodor Schieder, „Lengnich G., Altpreussische Biographie”, Marburg 1974, s. 390-391. Ostatnio Karin Friedrich, „Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569-1772)”, Poznań 2005, s. 279-293, rozdz. *Gottfried Lengnich i Oświecenie w Prusach Polskich*.

¹² Wiesław Bieńkowski, „Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855. W służbie umiłowanego języka”, Wyd. II, Olsztyn 1983; Helena Dzienis, *Mrongowiusz Krzysztof Celestyn, pastor, leksykograf, nauczyciel języka polskiego*, „Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego”, t.3, Gdańsk 1977, s. 265-267; Tadeusz Oracki, dz. cyt. 2, s. 45-47; zob. także materiały z konferencji *K.C. Mrongowiusz jako europejski budowniczy między narodami*, Mrągowo 3 VI 2005 r. opublikowane w: „Mrągowskich Studiach Humanistycznych”, tom 6-7, 2004/2005, s. 199-311.

swemu urzędowi duszpasterzem, ale także niezwykle pracowitym badaczem jako autor, tłumacz lub edytor zwłaszcza na polu teologii (zbiory kazań, edycje kancjonałów, psalmów czy katechizmu Lutera), leksykografii i dydaktyki języka polskiego. Spod jego pióra wyszło ponad 60 książek i druków. Wśród nich na czoło wysuwają się podręczniki do nauki języka polskiego a szczególnie słownik polsko-niemiecki (1803) i niemiecko-polski (1837, 1856).

Mrongowiusz wraz z księdzem pastorem Gustawem Gizewiuszem zwrócił się z memoriałem do króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV w roku 1842 z prośbą o zachowanie języka polskiego w szkołach i Kościele, dla których jest językiem ojczystym. Jego działalność na polu zachowania języka polskiego była zauważona przez polską emigrację w Paryżu. Towarzystwo Historyczno-Literackie wysłało list z podpisem Adama Mickiewicza do Mrongowiusza z wyrazami wdzięczności.

Mrongowiusz zmarł 3 czerwca 1855 roku w Gdańsku w 91 roku swego życia. Pochowany został na nieistniejącym dzisiaj cmentarzu Salvatora.

Wszyscy scharakteryzowani w tym referacie pomorscy ewangelicy reprezentowali w pełni „protestancki etos pracy”.

Janusz Mallek – profesor w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Doktorat uzyskał w roku 1965, stopień doktora habilitowanego - w roku 1974. W roku 1988 otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego a trzy lata później - profesora zwyczajnego. Pełnił funkcję dziekana Wydziału Nauk Historycznych oraz funkcję prorektora UMK. Uczestniczy w międzynarodowych towarzystwach naukowych. Jest członkiem zarządu Verein für Reformationsgeschichte oraz wiceprezydentem International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions. Specjalizuje się w dziejach Prus i Skandynawii.